

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

ΡΟΔΟΣ, 27 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 2013

ΤΟΜΟΣ Γ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΛΕΣΒΟΥ
ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ ΚΑΙ ΝΗΣΙΩΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΜΥΤΙΛΗΝΗ 2017

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΣΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

ΤΟΜΟΣ Γ΄

Συντονισμός - Γενική επιμέλεια έκδοσης
ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

Βοηθός γενικής επιμέλειας έκδοσης
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΑΡΑΝΤΙΔΗΣ

Επιμέλεια κειμένων
ΚΙΚΗ ΜΠΙΡΤΑΧΑ, ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΑΡΑΝΤΙΔΗΣ

Σελιδοποίηση, επεξεργασία εικόνων
ΚΙΚΗ ΜΠΙΡΤΑΧΑ

Εκτύπωση
ΤΥΠΟΚΥΚΛΑΔΙΚΗ

SET: 978-960-386-316-8
ISBN: 978-960-386-319-9

© Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Γενική Γραμματεία Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής

Την ευθύνη των δημοσιευμένων κειμένων φέρουν αποκλειστικά οι συγγραφείς.

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

Ρόδος, 27 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 2013

ΤΟΜΟΣ Γ΄

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΛΕΣΒΟΥ
ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ ΚΑΙ ΝΗΣΙΩΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΜΥΤΙΛΗΝΗ 2017

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ	9
M. Georgiadis, A synthesis of the Neolithic and Early Bronze Age ground stone tools from the Dodecanese	17
B. Μαχαίρα, Το πρόγραμμα μελέτης και δημοσίευσης των ελληνιστικών γλυπτών της Ρόδου. Παρατηρήσεις και επί μέρους συμπεράσματα	31
E. K. Παπαβασιλείου, Σ. Ντιντιούμη, Εργαστηριακές εγκαταστάσεις και παραγωγή προϊόντων στα Δωδεκάνησα κατά την ύστερη αρχαιότητα έως την Πρωτοβυζαντινή περίοδο	43
I. Μπίθα, Το Ευρετήριο Βυζαντινών Τοιχογραφιών Ελλάδος στα Δωδεκάνησα	61
M.-X. Γεωργαλλή, Π. Ψαρρή, Ενεργοί οικισμοί εντός οριοθετημένων αρχαιολογικών χώρων στο νοτιοανατολικό Αιγαίο: τα παραδείγματα της Μεσαιωνικής Πόλης και της Λίνδου Ρόδου	67
K. Σαραντίδης, Ανάλυση ενός αρχαίου συστήματος κατασκευής στεγών από το μιλησιακό οχυρό στο Καστράκι Αγαθονησίου	75
X. Παλαμιδά, Φ. Σέρογλου, M. Lawall, Π. Τριανταφυλλίδης, Μια πρώτη παρουσίαση των εμπορικών αμοφορέων από το αρχαίο οχυρό στη θέση Καστράκι Αγαθονησίου	85
K. Κεφαλά, Χορηγίες μνημείων στην Πάτμο του 17ου αιώνα	97
M. Κουντελλάς, Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Χριστού της Ιερουσαλήμ στην Κάλυμνο: Συμπεράσματα της ανασκαφικής έρευνας της περιόδου 2007-2008	111
B. Χριστοπούλου, Νεκροταφείο της Πρωτοχαλκής II περιόδου στη Μεσαριά της νήσου Κω	135
S. Vitale, The Koan ceramic assemblage during the Late Bronze Age: Classification, chronology, typology and significance	151
M.G. Palmieri, Age categories in the burials of the “Serraglio” necropolis in Cos. Some preliminary observations	175
X. Τσούλη, Βαθμιδωτές επιστέψεις ταφικών(;) μνημείων από την Κω: Ένας ιδιόμορφος τύπος μνημείων του αιγαιακού χώρου	187
E.A. Poupaki, Ancient Koan marble quarries and the distribution of Koan marble in antiquity: Results of the recent archaeiological research	205
G. Rocco, Kos. La Stoa Orientale nei quartieri del porto	223
M. Livadiotti, The Central Baths of Kos: New data for a reconstruction	235
I. Baldini, G. Marsili, D. Pellacchia, Archaeological researches on Early Byzantine Kos: The episcopal complex in the Western Baths district	251
G. Mazzilli, Standardizzazione edilizia nel cantiere ecclesiastico a Kos tra V e VI secolo: materiali e forme della costruzione e della decorazione architettonica. Nota preliminare	271
E. Μηλίτση-Κεχαγιά, Οι μαρμάρινοι άμβωνες των παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Κω. Τυπολογική και μορφολογική ανάλυση	295

W. Ehrhardt, Αρχαιολογικό ερευνητικό πρόγραμμα στο Ασκληπιείο της Κω	307
Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Συστηματική ανασκαφική έρευνα στην αρχαία Αλάσαρνα της Κω του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου Αθηνών	317
Ν. Δημάκης, Λύχνοι από το ιερό του Απόλλωνα στην αρχαία Αλάσαρνα της Κω. Μια πρώτη παρουσίαση	327
Σ. Καλοπίση-Βέρτη, Μ. Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου, Ανασκαφικά ευρήματα της παλαιοχριστιανικής περιόδου στην Αλάσαρνα της Κω: Η πρόοδος της έρευνας	335
Ε. Γερασκή, Ανασκαφή σε τμήμα κτηρίου βόρεια της βασιλικής της Αγίας Βαρβάρας, στην Καρδάμαινα της Κω	345
S. Hillson, Human remains from the Kyindra and Katsalos cemeteries on the island of Astypalaia	355
Κ. Τρανταλίδου, Κατανάλωση και χρήση ζωικών αγαθών στη Ρόδο της 2ης χιλιετίας π.Χ.	365
Κ. Μπαϊράμη, Ανασκαφή πλατείας Αργυροκάστρου στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου. Πρώτη παρουσίαση	395
Α. Κοσμά, Γ. Σταλίδης, Ανασκαφική έρευνα στον «Μόλο των Μύλων» της Ρόδου	413
Χ. Γιακουμάκη, Η ανασκαφική έρευνα στην ιπποτική οικία Τζεμ στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου. Η συμβολή της στην αποκατάσταση και την εξελικτική πορεία της αρχαίας οδού Ρ31 από την αρχαιότητα έως και σήμερα	429
Ν. Χριστοδουλίδης, Συστήματα ύδρευσης και αποχέτευσης στην αρχαία πόλη της Ρόδου	443
Ν. Χριστοδουλίδης, Μικρό γυναικείο κεφάλι μαρμάρινου αγαλματιδίου με χρώματα	455
Π. Κάντζια-Βρατσάλη, Πολύτιμα κτερίσματα από τη νέα περιμετρική οδό πόλεως Ρόδου	463
Γ.Β. Κουτσουφλάκης, Τρία μεσαιωνικά ναυάγια στον εμπορικό λιμένα της Ρόδου	477
Π. Παπανικολάου, Το Καθολικό του Αγίου Ιωάννη στο Καλλάκιο εκ νέου. Spolia, ιστορικές πληροφορίες και ερμηνευτικά ζητήματα	501
Μ. Χαλκίτη, Πήλινη κεφαλή από τον Αρχάγγελο της Ρόδου	521
Β. Πατσιαδά, Ο αρχαιολογικός χώρος της Καμίρου. Προβλήματα της αρχαιολογικής έρευνας	541
Π. Τριανταφυλλίδης, Η αρχαιολογική έρευνα στο παρροδιακό ιερό του Αταβυρίου Διός	553
Μ.Ι. Στεφανάκης, Η αρχαιολογική έρευνα στην Κυμισάλα (Ρόδος): 2006-2013	565
N. Zarras, Early Byzantine finds from the necropolis of Kymisala in southern Rhodes	581
A.K. Katsioti, N. Mastrochristos, Bilateral icon of the Virgin Eleousa/Crucifixion, formerly in the church of Archangel Michael at Lardos, Rhodes	588
ΕΓΧΡΩΜΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ	607

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΚΥΜΙΣΑΛΑ (ΡΟΔΟΣ) 2006-2013¹

ΜΑΝΟΛΗΣ Ι. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Η Κηρυγμένη από το 2012 αρχαιολογική ζώνη της Κυμισάλας βρίσκεται περίπου 70 χλμ. νοτιοδυτικά της πόλης της Ρόδου και είναι στο μεγαλύτερο μέρος της ορεινή (εικ. 1α), με το όρος Ατάβυρος (υψόμετρο 1.215 μ.) να δεσπόζει στα ανατολικά. Μικρά εύφορα λεκανοπέδια εναλλάσσονται με πυκνά δασωμένους λόφους και κοιλάδες, ενώ στα βόρεια απλώνεται μια άγρια ακτογραμμή. Το νότιο όριο της περιοχής αποτελεί ο επιμήκης ορεινός όγκος του Ακραμίτη (υψόμετρο 825 μ.), ο οποίος αποτελεί μια χαμηλή προέκταση του Αταβύρου και καταλήγει δυτικά στη θάλασσα².

Η περιοχή είναι κατάσπαρτη από αρχαιότητες, κατάλοιπα ενός από τους νοτιότερους δήμους της αρχαίας Καμιρίδος³, του Δήμου των Κυμισαλέων, όπως επιβεβαιώνεται τόσο από επιτύμβιες επιγραφές από τη νεκρόπολη της Κυμισάλας ή την ευρύτερη περιοχή, όπου τα ονόματα των νεκρών συνοδεύονταν από το εθνικό επίθετο «Κυμισαλεύς»⁴, όσο και από τη διατήρηση του τοπωνυμίου «Κυμισάλα», μέχρι σήμερα.

Οι αρχαιότητες της περιοχής ήταν γνωστές ήδη από τον Μεσαίωνα⁵, η σημασία τους όμως αναδείχτηκε αρχικά από την ανασκαφική δραστηριότητα των Α. Biliotti και Α. Salzmann στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα⁶ και στη συνέχεια από την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή, στη δεκαετία του 1910⁷. Η Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία είχε έκτοτε προβεί μόνο σε μικρής κλίμακας καθαρισμούς και σωστικές ανασκαφές στην περιοχή. Το 1968 ανασκάφτηκαν, στο πλαίσιο σωστικής ανασκαφής,

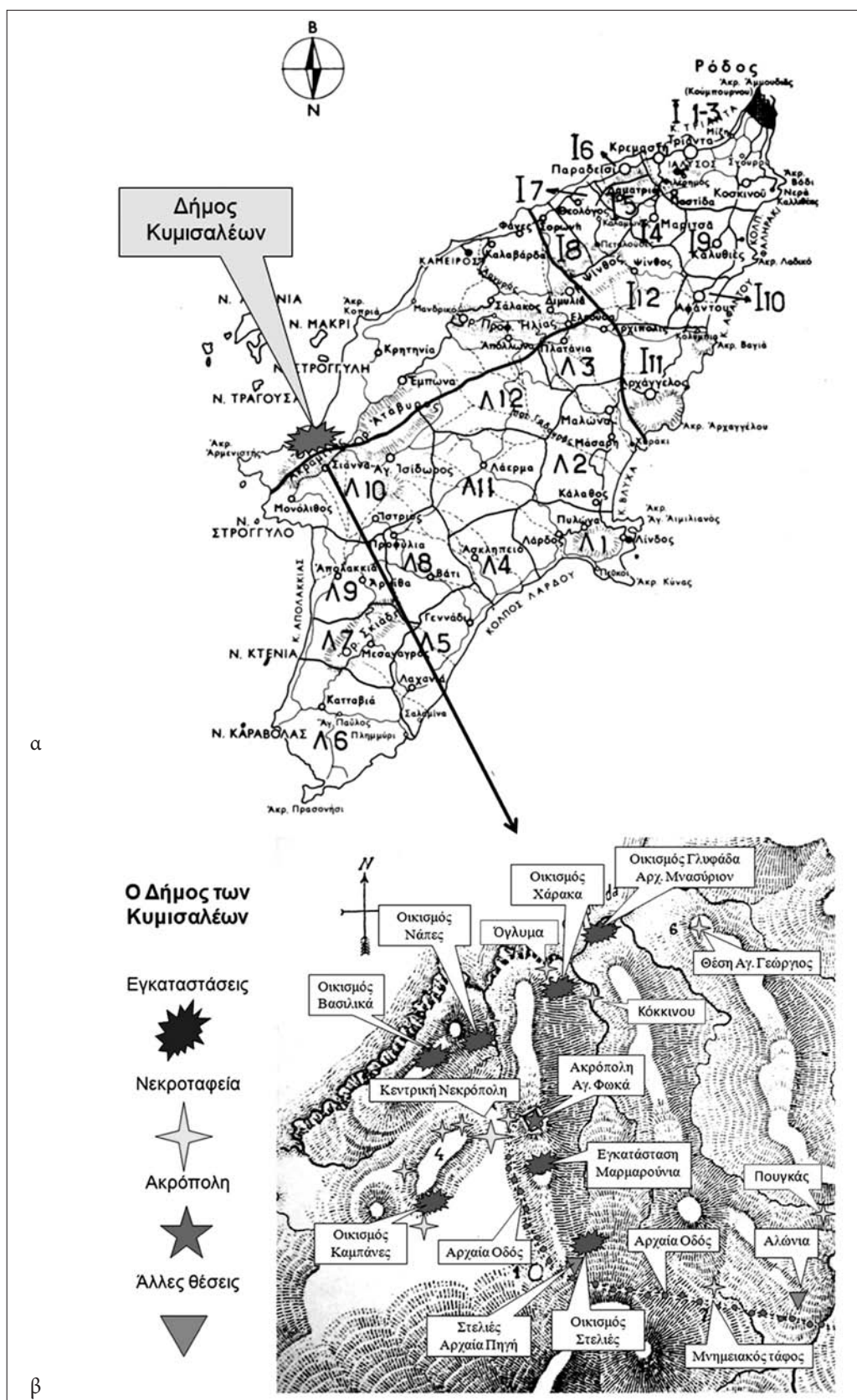
τάφοι, στις θέσεις «Σκαλί» και «Τούρματα», στους δυτικούς πρόποδες του Αγίου Φωκά και στους ανατολικούς πρόποδες του λόφου της Κυμισάλας αντίστοιχα⁸. Το 1975 πραγματοποιήθηκε καθαρισμός από τη βλάστηση στον ναό του Αγίου Φωκά, καθώς και σε μνημειώδη τάφο στη θέση Αλώνια και στον οικισμό στα Βασιλικά. Το 1982 πραγματοποιήθηκε ολιγοήμερη ανασκαφική έρευνα στα Βασιλικά⁹.

Σωστικές ανασκαφές έγιναν επίσης στην ευρύτερη περιοχή της Γλυφάδας, σε χαμηλό λόφο δυτικά της αμαξιτής οδού που οδηγεί στον ομώνυμο οικισμό και περίπου 1 χλμ. πριν την ακτή, στις ανατολικές υπώρειες του Χάρακα, στη θέση «στου Κόκκινου», όπου ερευνήθηκαν τέσσερις τάφοι του 4ου αι. π.Χ.¹⁰, ενώ στη θέση Πουγγάς, που βρίσκεται σε αρκετή απόσταση από την παραλία της Γλυφάδας και σε μικρή σχετική απόσταση από την επαρχιακή οδό Έμπωνας-Σιάννων, ερευνήθηκαν τέσσερις κιβωτιόσχημοι τάφοι και ένας καλυβίτης που χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ. Στην ίδια περιοχή, δυτικότερα, ερευνήθηκαν πέντε ακόμη κιβωτιόσχημοι τάφοι με σκελετούς χωρίς κτερίσματα, πιθανώς παλαιохριστιανικών χρόνων¹¹.

Το 2006 η ΚΒ' ΕΠΚΑ, στο πλαίσιο της προσπάθειάς της για ανάδειξη των αρχαιοτήτων της περιοχής, έκανε αποδεκτή την πρόταση του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών (ΤΜΣ) του Πανεπιστημίου Αιγαίου για από κοινού διενέργεια αρχαιολογικής έρευνας στην ακρόπολη και τη νεκρόπολη της Κυμισάλας και μελλοντικά

1. Μια πρώτη αναλυτική παρουσίαση της έρευνας για τα έτη 2006-2010 έχει ήδη γίνει από τον γράφοντα και τη συνανασκαφέα Δρ. Βασιλική Πατσιαδά, βλ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011.
2. Για τη γεωμορφολογία της περιοχής, βλ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 63-64, με περισσότερη βιβλιογραφία.
3. Για την αρχαία Καμιρίδα και τους δήμους της, βλ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ 1989, 68, 72-74· ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ 2009α· ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ 2009β. Επίσης, ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ 1994, 163-164.
4. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 83-84, 91.
5. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 67.

6. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 68.
7. Αρχικά με τις έρευνες των Pernier και Poro (PERNIER 1914, 236-242) και στη συνέχεια με την έρευνα του Amedeo Maiuri το 1915 (MAIURI 1916· MAIURI 1928).
8. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ 1969.
9. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 69.
10. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ 1970. Βλ. επίσης, ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 91· ακόμη, ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ 1997.
11. ΠΑΤΣΙΑΔΑ - ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ 1987α· ΠΑΤΣΙΑΔΑ - ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ 1987β, 619. Βλ. και ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 92.

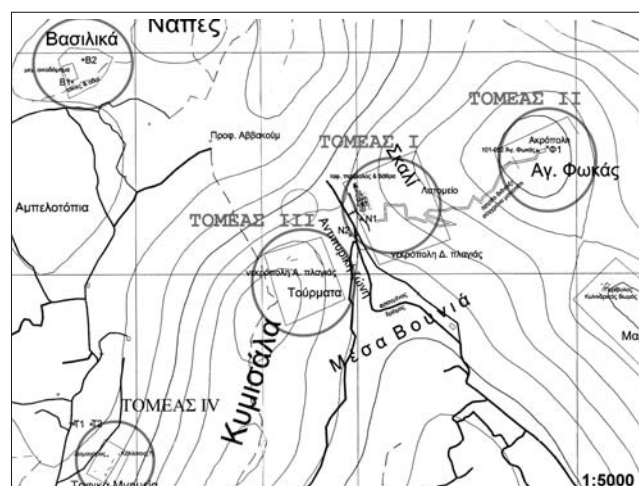

Εικ. 1. α) Χάρτης της Ρόδου κατά την αρχαιότητα. β) χάρτης της περιοχής της Κυμισάλας με τις εντοπισμένες αρχαιότητες.

στον οικισμό των Βασιλικών. Η έρευνα, μετά από έγκριση του ΥΠ.ΠΟ συνεχίζεται έως σήμερα με διευθύνοντες τον γράφοντα από πλευράς Πανεπιστημίου Αιγαίου και τη Δρ. Βασιλική Πατσιαδά από πλευράς ΚΒ' ΕΠΚΑ. Την έρευνα συνεπικουρεί, από το 2007, η Σχολή Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών (ΣΑΤΜ) του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου (ΕΜΠ) με επικεφαλής τον καθηγητή Φωτογραμμετρίας Ανδρέα Γεωργόπουλο, ενώ από το 2009 στην ανασκαφή λαμβάνουν μέρος και μέλη του Ινστιτούτου Αρχαιολογίας του Nikolaus Kopernikus University του Toruń της Πολωνίας, με επικεφαλής τον καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας Mariusz Mielczarek, μέσω του Ευρωπαϊκού Προγράμματος Κινητικότητας Φοιτητών και Διδασκόντων, Erasmus.

Η έκταση που καταλαμβάνουν σήμερα οι αρχαιότητες της Κυμισάλας ξεπερνά τα 13 τ.χλμ. και περιλαμβάνει, ανάμεσα στα άλλα, οχυρωμένη ακρόπολη, εγκαταστάσεις/οικισμούς, μια κεντρική, μεγάλη νεκρόπολη και μικρότερα περιφερειακά νεκροταφεία (εικ. 1β). Μέσα σε αυτή την τεράστια έκταση αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, επιλέχτηκαν η ακρόπολη του Αγίου Φωκά, η κεντρική νεκρόπολη της Κυμισάλας και ο οικισμός των Βασιλικών για τη διενέργεια συστηματικότερης έρευνας (εικ. 2)¹².

Η ανασκαφή επικεντρώθηκε μέχρι τώρα στους δυτικούς πρόποδες του λόφου του Αγίου Φωκά και στην ανατολική κλιτύ του λόφου της Κυμισάλας, με στόχο να διευκρινιστούν τα χρονολογικά όρια και η έκταση της νεκρόπολης, ενώ ο εκτεταμένος οικισμός των Βασιλικών αποτυπώνεται συστηματικά από το 2011. Περιηγήσεις στην ευρύτερη περιοχή πέτυχαν τον επανεντοπισμό ήδη γνωστών από τους Ιταλούς αρχαιοτήτων, καθώς και τον εντοπισμό νέων θέσεων και μνημείων και αποδείχτηκαν ιδιαίτερα χρήσιμες για μια πρώτη εκτίμηση της έκτασης και της διάρθρωσης του Δήμου των Κυμισαλέων¹³.

Εικ. 2. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής της Κυμισάλας με τους τέσσερις ανασκαφικούς τομείς.

Η ακρόπολη του Αγίου Φωκά

Επίκεντρο των αρχαιοτήτων στη ευρύτερη περιοχή της Κυμισάλας είναι η κορυφή του λόφου του Αγίου Φωκά (Τομέας II) (εικ. 2), όπου βρίσκεται η ακρόπολη των Κυμισαλέων. Το όνομά του πήρε ο λόφος από το ομώνυμο βυζαντινό εκκλησάκι, τα κατάλοιπα του οποίου βρήκε ο Α. Maiuri το 1915¹⁴.

Δίπλα στον χώρο της αποξηλωμένης πλέον βυζαντινής εκκλησίας του Αγίου Φωκά, στην κορυφή της ακρόπολης σώζονται τα κατάλοιπα του ελληνιστικού ναού του 3ου-2ου αι. π.Χ., αφιερωμένου σε άγνωστη θεότητα, στον οποίο έγινε σύντομη ανασκαφική έρευνα κατά το 1915 από τον Maiuri¹⁵.

Ο ναός σώζεται μόνο στο επίπεδο της κατώτερης σειράς δόμων της ανωδομής του (εικ. 3). Πρόκειται για ένα απλό ορθογώνιο κτίσμα (13,50 × 5,80 μ.) με πρόναο και σηκό. Αρχιτεκτονικό χαρακτηριστικό αποτελούν οι ημικυκλικές απολήξεις των μακρών τοίχων του, τόσο στην

Φωκά. Ανάμεσα στους λιθοσωρούς ξεχωρίζουν πολυάριθμοι αρχαίοι λίθοι, οι οποίοι μεταφέρθηκαν από τα διάφορα αρχαία ελληνικά κτίσματα της ακρόπολης. Αξιοπρόσεχτος είναι μεταξύ άλλων ένας ωραίος κυλινδρικός βωμός από λευκό νησιωτικό μάρμαρο. Από αυτή τη βάση κόπηκε, προφανώς με χτυπήματα του εργαλείου, το άνω μέρος ενός βωμού με ανάγλυφη παράσταση, ο οποίος βρέθηκε και πουλήθηκε από τον ιδιοκτήτη του αγρού. Ο βωμός, από τον οποίο παραμένει το κυρίως τμήμα ανάμεσα στα ερείπια του ναού του Αγίου Φωκά, προοριζόταν προφανώς για τράπεζα εκκλησίας ή για κάποια καθημερινή χρήση» (MAIURI 1916, 294-295, μτφρ. του συγγραφέα).

15. MAIURI 1916, 291-294.

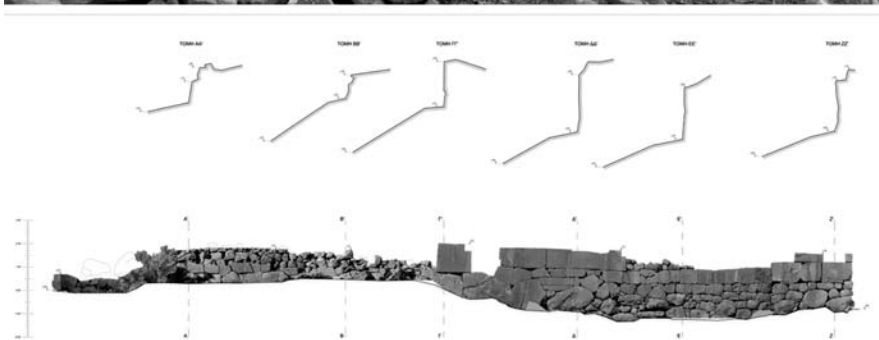
12. Για παρουσιάσεις παλαιότερων ερευνητικών περιόδων, μέχρι και το 2010, βλ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011· ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ 2009. Για το θεωρητικό πλαίσιο της αρχαιολογικής έρευνας στην Κυμισάλα βλ. STEFANAKIS *et al.* 2015, 284-299· ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ 2016 (υπό έκδοση).

13. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 86-94. Για μια πρώτη εκτίμηση της διάρθρωσης και τη χωροταξική οργάνωσης του Δήμου, βλ. STEFANAKIS 2016 (υπό έκδοση).

14. Ο Maiuri γράφει συγκεκριμένα για τον βυζαντινό ναό: «Σε μικρή απόσταση από τον ναό, στην νοτιοδυτική πλαγιά του λόφου, συναντά κανείς τα ερείπια ενός εκτεταμένου ορθογωνίου περιβόλου. Στο μέσον του, θαμμένη κάτω από τους λιθοσωρούς του πεσμένου περιβόλου, βρίσκεται η βυζαντινή εκκλησία του Αγίου

Εικ. 3. Άποψη του ναού της ακρόπολης από ανατολικά.

Εικ. 4. Φωτογραμμετρική αποτύπωση της όψης του δυτικού τμήματος του οχυρωματικού περιβόλου της ακρόπολης (ΣΑΤΜ-ΕΜΠ).

πρόσοψη όσο και στον πίσω τοίχο, που δημιουργούνται από την έντονη κύφωση των δόμων τους σχηματίζοντας ένα είδος παραστάδων στις τέσσερις εξωτερικές γωνίες του κτηρίου. Οι ημικυκλικές απολήξεις στην πρόσοψη διατηρούν ίχνη κατακόρυφων γλυφών, που ίσως παραπέμπουν σε ημικίονες. Σε επαφή με τη βόρεια παραστάδα της πρόσοψης διατηρείται στη θέση της μεγάλη ορθογώνια πλάκα-ορθοστάτης. Ανάλογη πλάκα υπήρχε και σε επαφή με τη νότια παραστάδα, σχηματίζοντας με την προηγούμενη το άνοιγμα της εισόδου στον πρόναο. Στη θέση του σώζεται και το κατώφλι της εισόδου στο σηκό, με εντορμίες να διατηρούνται στο νότιο άκρο του¹⁶.

Καθαρισμός του ναού από τη βλάστηση έγινε το 2006, τον πρώτο χρόνο της αρχαιολογικής έρευνας του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της ΚΒ' ΕΠΚΑ. Κατά τη σύντομη ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε αποκαλύφθηκε σε όλο το μήκος του το θεμέλιο του τοίχου της πρόσοψης του ναού, επάνω στο οποίο εδράζονταν οι ορθοστάτες, ενώ κατά τον καθαρισμό στο εσωτερικό του πρόναου περισυλλέχθηκαν θραύσμα σφονδύλου και θραύσμα κιονοκράνου δωρικού ρυθμού. Το μικρό μέγεθος των κίωνων από τους οποίους προέρχονται, υποδηλώνει ότι δεν ανήκουν στον ναό, αλλά ίσως σε κάποιο άλλο οικοδόμημα της ακρόπολης¹⁷. Το 2009 η ΣΑΤΜ χάραξε κάρναβο στον χώρο του ναού, ώστε να είναι έτοιμος για μελλοντική συστηματική ανασκαφή. Αυτή θεωρείται σκόπιμη τόσο για την ακριβέστερη χρονολόγηση του ναού όσο και για την εξεύρεση στοιχείων που θα οδηγήσουν στην κατανόηση της αρχιτεκτονικής του, αλλά και στη θεότητα στην οποία αυτός ήταν αφιερωμένος.

Σε μικρή απόσταση από τον βόρειο τοίχο του ναού αποκαλύφθηκε, κατά την ιταλική ανασκαφική έρευνα και εκ νέου στους καθαρισμούς του 1975 και του 2006, τοίχος παράλληλος με αυτόν, ισοδομικής τοιχοδομίας, ο οποίος είχε ταυτιστεί με τον περίβολο του ναού¹⁸.

Στη δυτική πλαγιά του λόφου, σε μικρή απόσταση από τον ναό, διατηρείται τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου της ακρόπολης σε μήκος περίπου 30 μ., το οποίο καθαρίστηκε το 2009 και αποτυπώθηκε φωτογραφημένα από τη ΣΑΤΜ (εικ. 4). Το κεντρικό τμήμα του, σε μήκος περίπου 18 μ., παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον

καθώς η δόμησή του διαφοροποιείται σημαντικά από το υπόλοιπο. Το κατώτερο τμήμα του είναι κτισμένο σύμφωνα με το «πολυγωνικό σύστημα» δόμησης, με μεγάλους λίθους, ενώ το ανώτερο τμήμα είναι δομημένο με το λεγόμενο «ακανόνιστο ορθογώνιο σύστημα», με τους λίθους του να φέρουν μεν ορθογώνιους αρμούς, χωρίς ωστόσο να είναι ισομήκεις, ενώ οι δόμοι δεν είναι ισοΰψεις. Οι δόμοι της ανώτερης σειράς έχουν ξεστή διακόσμηση με σειρές ρόμβων, διχτυωτό και σειρές τεθλασμένων γραμμών. Εδώ ο άγγλος αρχαιολόγος Charles Newton παρατήρησε, το 1853, ίχνη ερυθρού χρώματος, τα οποία όμως σήμερα δε σώζονται. Τα συστήματα δόμησης και η τεχνική επεξεργασίας της όψης των δόμων τείνουν να χρονολογήσουν το ανώτερο τμήμα του τείχους στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ., ενώ μόνον η ανασκαφική έρευνα θα μπορέσει να δώσει σαφέστερη χρονολόγηση στο μέλλον¹⁹.

Ο περίβολος με την εγχάρκτη διακόσμηση γωνιάζει στο βόρειο άκρο του με δεύτερο οχυρωματικό περίβολο, κατεύθυνσης Α-Δ, ο οποίος συνεχίζεται σε μεγάλο μήκος προς τα ανατολικά και στη συνέχεια στρέφεται προς Ν, περιτρέχοντας και από τα ανατολικά την κορυφή της ακρόπολης, για να γυρίσει από τη νότια πλευρά και να συναντήσει το δυτικό τμήμα στα νότιο-δυτικά. Περισσότεροι τοίχοι αναλημματικού χαρακτήρα, είναι εμφανείς στη νότια πλαγιά του λόφου²⁰. Κατά τη διάρκεια περιόδους το 2012 έγινε δυνατή η φωτογράφιση κάποιων από αυτούς. Ανάλογος αναλημματικός τοίχος κατεύθυνσης Β-Ν βρίσκεται και λίγα μέτρα χαμηλότερα του περιβόλου στη δυτική πλαγιά του λόφου, κτισμένος από πολυγωνικούς ακατέργαστους λίθους²¹.

Λατομείο

Στο μέσον περίπου του ύψους της δυτικής και βορειο-δυτικής πλαγιάς και καθ' οδόν από τη νεκρόπολη εντοπίστηκε το 2006 λατομείο γκρίζου σκληρού ασβεστόλιθου, από το οποίο έγινε προφανώς η εξόρυξη του λίθου για την κατασκευή των οχυρώσεων και του ναού στην κορυφή του Αγίου Φωκά, αλλά και των επιταφίων μνημείων της νεκρόπολης στους δυτικούς πρόποδες του λόφου²².

16. Για τον ναό αναλυτικότερα, βλ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 72-74, εικ. 8-13· STEFANAKIS *et al.* 2015, 265-266.

17. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 73.

18. ΜΑΙΟΥΡΙ 1916, 293· ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 74.

19. Για το τείχος αναλυτικότερα βλ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-

2011, 74-75, εικ. 14-16.

20. PERNIER 1914α, 237, εικ. 23.

21. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 78, εικ. 17.

22. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 76, εικ. 18-19.

Οδός από την ακρόπολη του Αγίου Φωκά προς τη νεκρόπολη της Κυμισάλας

Η πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα εντόπισε επίσης ίχνη αρχαίας οδού, η οποία από την κορυφή του λόφου του Αγίου Φωκά κατηφορίζει οφιοειδώς μέχρι τους δυτικούς του πρόποδες και τη νεκρόπολη, αφού περάσει από το λατομείο. Μολονότι νεότερης εποχής αναλήμματα για γεωργικούς σκοπούς αλλοίωσαν τη δυτική κλιτύ του λόφου, σε διάφορα σημεία σώζονται τα κτιστά της όρια, από τα οποία και έγινε δυνατή η παρακολούθηση ενός μεγάλου μέρους της πορείας της²³.

Η νεκρόπολη της Κυμισάλας

Η νεκρόπολη της Κυμισάλας καλύπτει ολόκληρη την ανατολική πλαγιά του ομώνυμου λόφου και στους δυτικούς πρόποδες του απέναντι λόφου του Αγίου Φωκά, καθώς και στη μεταξύ τους στενή κοιλάδα. Σε προέκταση της νεκρόπολης ανήκουν και οι τάφοι που είναι ορατοί στη βόρεια και βορειοδυτική πλαγιά του λόφου της Κυμισάλας, προς το λεκανοπέδιο του Βασιλικού (εικ. 2)²⁴. Για πρακτικούς λόγους η νεκρόπολη της Κυμισάλας χωρίστηκε σε τρεις τομείς έρευνας: τομέας Ι: δυτικοί πρόποδες λόφου Αγ. Φωκά· τομέας ΙΙΙ: ανατολική κλιτύς λόφου Κυμισάλας· τομέας ΙV: βόρεια-βορειοδυτική κλιτύς λόφου Κυμισάλας.

Χαρακτηριστικά είναι τα έντονα σημάδια της τυχοδιωκτικής «ανασκαφικής» αλλά και της αρχαιοκαπηλικής δραστηριότητας, που αναπτύχθηκαν στον χώρο της νεκρόπολης, από τα μέσα κυρίως του 19ου αιώνα μέχρι και τα τελευταία χρόνια, με μεγάλο αριθμό συλημένων τάφων να έχει μέχρι σήμερα καταγραφεί στην περιοχή²⁵. Τάφοι που, κατά πάσα πιθανότητα, είχαν ερευνηθεί από τον Α. Biliotti βρίσκονται σήμερα ανοικτοί και εντελώς κενοί από ευρήματα. Άλλοι πρέπει να έχουν συληθεί από λαθρανασκαφείς, όπως φανερώνουν τόσο οι στοχευμένες διανοίξεις φρεατίων, που οδηγούν απευθείας στην είσοδο του ταφικού θαλάμου, όσο και τα αναμοχλευμένα ανθρωπολογικά κατάλοιπα που παραμένουν στο εσωτερικό τους, καθώς και διάσπαρτα θραύσματα αγγείων και πήλινων σαρκοφάγων, ευρήματα που αν και αποσπασματικά, είναι ιδιαίτερα σημαντικά για τη χρονολόγηση των τάφων²⁶.

Οι τάφοι της νεκρόπολης της Κυμισάλας είναι κατά κύριο λόγο λαξευμένοι στον φυσικό βράχο (εικ. 5α), χωρίς καθορισμένο προσανατολισμό, αφού ακολουθούν τη γεωμορφολογία των λόφων, και αποτελούνται συνήθως από έναν προθάλαμο ή δρόμο και έναν ταφικό θάλαμο. Οι θάλαμοί τους έχουν ακανόνιστο σχήμα και είσοδο μικρών διαστάσεων. Οι μεγαλύτεροι από αυτούς έχουν ορθογώνιο προθάλαμο, στον οποίο οδηγεί κλίμακα, και μεγάλο ταφικό θάλαμο, που είναι σφραγισμένος με μικρούς ακατέργαστους ή κατεργασμένους λίθους ή με μία ενιαία μεγάλη καλυπτήρια πλάκα, η οποία βρίσκεται συνήθως πεσμένη εμπρός από το άνοιγμα της εισόδου. Άλλοι έχουν κτιστή πρόσοψη με λαξευμένους ή αργούς λίθους. Υπάρχουν, τέλος, και κάποιοι μεγάλοι τάφοι, οι οποίοι έχουν δύο θαλάμους (εικ. 5β).

Οι αρχαίοι τάφοι είχαν διανοιχθεί στον εύκολο στη λάξευση μαλακό ασπρόπηλο, στο υψηλότερο τμήμα της πλαγιάς του λόφου της Κυμισάλας, γι' αυτό και κάποιοι από αυτούς μετά την έρευνά τους έχουν κατακρημνιστεί (εικ. 5γ) και την ύπαρξή τους μαρτυρούν αβαθείς κοιλότητες στο έδαφος. Οι κλασικοί και πρώιμοι ελληνιστικοί τάφοι είναι κατά κανόνα λαξευμένοι στον σκληρό ασβεστολιθικό βράχο²⁷. Σε κάποιες περιπτώσεις οι υστερότεροι αυτοί τάφοι εντάσσονται σε ομάδες και διαχωρίζονται από τους υπόλοιπους με ταφικούς περιβόλους. Ένας τέτοιος ταφικός περίβολος (εικ. 5δ) ερευνήθηκε στον Τομέα Ι κατά τα έτη 2007-2008. Από δυτικά τον όριζε τοίχος ισοδομικής τοιχοδομίας που σχημάτιζε την πρόσοψή του, ενώ ταυτόχρονα λειτουργούσε και ως ανάλημμα. Πίσω από τον τοίχο ανοίγονταν σε σειρά τέσσερις υπόγειοι θαλαμοειδείς τάφοι με ορθογώνιους βαθείς και στενούς προθαλάμους. Επιφανειακά, επάνω από τις εισόδους των θαλάμων, αποκαλύφθηκε τοίχος σωζόμενος σε ύψος ενός δόμου· αποτελούσε πιθανότατα το κατώτερο τμήμα υπέργειας κατασκευής για την έδραση των επιταφίων μνημείων του περιβόλου. Οι τάφοι βρέθηκαν όλοι συλημένοι. Από θραυσμένα, ωστόσο, αγγεία στο εσωτερικό των θαλάμων ή των προθαλάμων τους μπορούν να χρονολογηθούν στον 4ο αι. π.Χ., ενώ αρχιτεκτονικά ο περίβολος παρουσιάζει ομοιότητες με τους σύγχρονους περιβόλους του Ραμνούντα²⁸.

23. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 76.

24. Για τη νεκρόπολη της Κυμισάλας, βλ. ΜΑΙΟΥΡΙ 1916, 295-297. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 76-86. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ *et al.* 2015, 266-283.

25. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 70, 78.

26. Για την αρχαιοκαπηλική δράση στην Κυμισάλα βλ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ

2014α. ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ 2014β, 42-44. ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ 2016 (υπό έκδοση).

27. Για τους τύπους των τάφων της νεκρόπολης, βλ. ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2016 (υπό έκδοση).

28. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 80, εικ. 43-48.

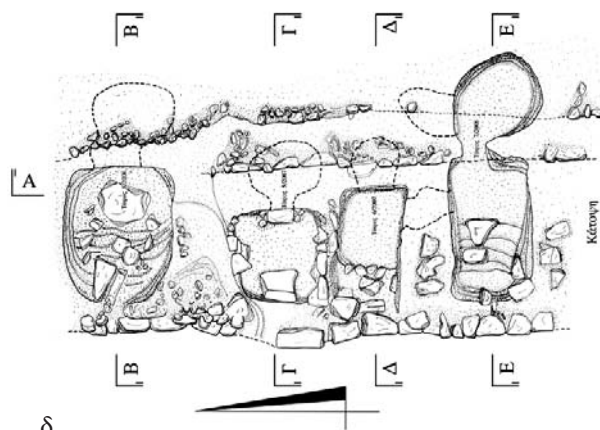
α

β

γ

δ

Εικ. 5: Τύποι τάφων της κεντρικής νεκρόπολης της Κυμισάλας: α) τάφος 3/2006 (τομέας Ι) λαξευμένος στο σκληρό ασβεστολιθικό βράχο. β) Τάφος 2/2006 (τομέας Ι) λαξευμένος στο σκληρό ασβεστολιθικό βράχο με δύο θαλάμους. γ) τάφος 6/2009 (τομέας ΙΙΙ) λαξευμένος στον μαλακό ασπρόπηλο. δ) ταφικός περίβολος (τομέας Ι) κάτοψη (σχέδιο Ν. Ζαρίφης).

Στη νεκρόπολη υπάρχουν ακόμη λίγοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, αλλά και ταφικές θήκες που περιέχουν τεφροδόχα αγγεία.

Μοναδικός μέχρι στιγμής είναι ο ασύλητος σπηλαιώδης τάφος 10/2009, με οπαίο στην οροφή και πιθανότατα ταφικό περίβολο. Ο ταφικός θάλαμος, έχει είσοδο στη δυτική πλευρά, σε βάθος -1,44 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, η οποία έχει μέγιστο ύψος 0,70 μ. και μέγιστο πλάτος 0,90 μ., προσεκτικά κτισμένη με μεγάλους λίθους, σχετικά μεγάλο πάχος, τοιχοποιία που σε ορι-

σμένα σημεία έφτανε το μισό μέτρο. Ο θάλαμος ήταν ακανόνιστου σχήματος με τρεις διακριτές φυσικές κοιλότητες/κόγχες στη Β, την Α και τη Ν πλευρά του²⁹.

Οι μνημειακότεροι από τους τάφους σηματοδοτούνται από υπέργεια κτιστά ή λαξευτά ταφικά μνημεία, τα οποία σε κάποιες περιπτώσεις διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Το 1968 ήρθαν στο φως στη θέση «Σκαλί» πέντε επιτάφια βάθρα κατασκευασμένα από ορθογώνιους δόμους λαρτίου λίθου, τα οποία διατάσσονται το ένα δίπλα στο άλλο και καταλαμβάνουν έκταση μήκους

29. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 81-82, εικ. 52-56· STEFANAKIS *et al.* 2015, 273-275· ΖΑΡΡΑΣ 2016 (υπό έκδοση).

Εικ. 6. Ταφικό μνημείο (Τομέας IV).

13 μ., ενώ το μέγιστο πλάτος τους φτάνει τα 3 μ. Οι λίθοι συνδέονται μεταξύ τους με συνδέσμους σχήματος Η και Ν³⁰. Στη δεκαετία του 1970, τα βάθρα αποξηλώθηκαν στο μεγαλύτερο μέρος τους, κατά τη διάρκεια αρχαιοκαπηλικής δραστηριότητας, με αποτέλεσμα, οι περισσότεροι από τους λιθόπλινθους που τα αποτελούσαν να έχουν μετατοπιστεί από την αρχική τους θέση, ενώ το νοτιότερο βάθρο έχει αποξηλωθεί ολοσχερώς. Κατά το 2008 έγινε καθαρισμός και μερική ανασκαφή των επιταφίων βάθρων του Τομέα Ι, με σκοπό να διαφανεί το περίγραμμά τους, να γίνει κατανοητή η μεταξύ τους σχέση και να διευκρινιστεί το μέγεθος της καταστροφής που συντελέστηκε. Μετά από αντιπαραβολή της σημερινής μορφής των βάθρων, με την αποτύπωση του 1968 ταυτίστηκε η αρχική θέση των λίθων, που μετακινήθηκαν κατά την καταστροφή και αριθμήθηκαν οι λίθοι³¹. Η ομάδα της ΣΑΤΜ έκανε και κάθετη φωτογράφιση των βάθρων, ενώ προχωρά η μελέτη για την αποκατάστασή τους³².

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ταφικά μνημεία του Τομέα VI (βόρειος) της νεκρόπολης. Κατά το 2012 πραγματοποιήθηκε επιφανειακός καθαρισμός στον χώρο, όπου καθарίστηκαν πέντε τέτοια ταφικά μνημεία. Πρόκειται για λαξευτές ή κτιστές ισοδομικής τοιχοδομίας επιτάφιας κατασκευές (εικ. 6), στις οποίες ίσως εδράζονταν ορθογώνια βάθρα από λάρτιο λίθο, διακοσμημένα με κυμάτια, πεσμένα σήμερα εμπρός από τους τάφους. Κατά χώραν ευρισκόμενα μέλη με επιτύμβιες επιγραφές φαίνεται να τα κοσμούσαν. Ανάμεσά τους ε-

ντοπίστηκαν και επιγραφές που αναφέρουν οι Ιταλοί ανασκαφείς³³. Όπως δείχνουν οι επιγραφές, αλλά και η μορφή των τάφων, πρέπει να χρονολογούνται στους ελληνιστικούς χρόνους. Τα βάθρα διατάσσονται κλιμακωτά στην πλαγιά που ανηφορίζει ομαλά προς τα ανατολικά και είναι όλοι στραμμένοι προς τα δυτικά, προς τον σύγχρονο χωματόδρομο, στοιχείο που μας κάνει να υποθέτουμε ότι ίσως βρίσκονταν επάνω στην πορεία αρχαίας οδού που οδηγούσε προς την εγκατάσταση των Βασιλικών³⁴.

Τα ευρήματα από τη νεκρόπολη μπορούν να διαχωριστούν σε δύο κατηγορίες: Α) ευρήματα από περισυλλογή και συλημένους ή ανεσκαμμένους κατά το παρελθόν τάφους, και Β) κλειστά ταφικά σύνολα.

Α) Τα ευρήματα από περισυλλογή, καθώς και εκείνα από το εσωτερικό παλαιότερα συλημένων/ερευνημένων τάφων, έχουν μεγάλη σημασία για τη γενικότερη χρονολόγηση τάφων και μνημείων που έχουν συληθεί στο παρελθόν, αλλά από τη φύση τους δεν μπορούν να μας δώσουν ακριβέστερα στοιχεία για τις ταφές, αφού έχει χαθεί το ανασκαφικό τους πλαίσιο. Τα ευρήματα αυτά αφορούν είτε σε όστρακα που είχαν απομείνει μέσα στον ταφικό θάλαμο, τον προθάλαμο ή τα χώματα της λαθρανασκαφής, είτε σε ολόκληρα αγγεία που αφέθηκαν στον προθάλαμο και τον θάλαμο του τάφου, άλλα γιατί έσπασαν κατά την εύρεσή τους και άλλα διότι διέλαθαν της προσοχής των λαθρανασκαφών.

Στην πρώτη περίπτωση τα ανακτημένα όστρακα ή αποσπασματικά σωζόμενα αγγεία αποτελούν μια καλή ένδειξη για τη γενικότερη χρονολόγηση της ταφής, όπως είναι, για παράδειγμα, τα κατάλοιπα ιωνικών κυλίκων στον προθάλαμο και τον θάλαμο του τάφου 4/2007 (Τομέας ΙΙΙ) που αποτελούν ισχυρή ένδειξη για τη χρήση του στον πρώιμο 6ο αι. π.Χ.³⁵, ή η ανεύρεση οστράκων κεραμικής στους προθαλάμους και τους θαλάμους των συλημένων τάφων του ταφικού περιβάλλοντος στον Τομέα Ι, που καταδεικνύουν τη χρήση του στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ.³⁶

Στη δεύτερη περίπτωση, ωστόσο, όταν αγγεία έχουν διασωθεί σε αδιατάρακτα στρώματα ενός ήδη συλημένου ή ερευνημένου ταφικού θαλάμου, θα μπορούσε να γίνει και λόγος για ένα ειδικό ανασκαφικό πλαίσιο, που

30. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ 1969, 480-481.

31. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 77-78, εικ. 22-24.

32. Από τον δρ. Νικόλαο Ζαρίφη της Υπηρεσίας Νεοτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δωδεκανήσου.

33. PERNIER 1914α, 241· PERNIER 1914β, 367· MAIURI 1916, 295· ΣΤΕ-

ΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 85-86, εικ. 101-102.

34. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 85, εικ. 99-102.

35. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 83, εικ. 70.

36. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 80, εικ. 46-48.

μπορεί να αποδώσει ένα μικρό «κλειστό σύνολο», το οποίο επιτρέπει και τη διεξαγωγή περισσότερων και ασφαλέστερων συμπερασμάτων. Σημαντικά τέτοια σύνολα αγγείων έχουν δώσει μέχρι στιγμής δύο συλημένοι τάφοι, ο τάφος 2/2006, ο οποίος περιείχε τέσσερα μικρά αγγεία με χρονολόγηση στον ύστερο 4ο αι. π.Χ.³⁷ και ο τάφος 4/2007, ο οποίος απέδωσε συνολικά επτά αγγεία: τέσσερα που χρονολογούνται στον ύστερο 4ο αι. π.Χ., και τρία που μαρτυρούν την επανάχρηση του τάφου κατά την ύστερη αρχαιότητα³⁸. Στον προθάλαμο, τέλος, του τάφου 12/2012, αδημοσίετου ακόμη, συλλέχθηκε το σύνολο σχεδόν των οστράκων, μιας υδρίας Hadra με λευκό επίχρυσμα (εικ 7α)³⁹, και θραύσματα οστών. Η τεφροδόχος υδρία φαίνεται ότι θραύστηκε μετά τη σύληση του τάφου και εγκαταλείφθηκε στον χώρο.

Ενδεικτικά αναφέρεται ακόμη, στον τομέα ΙΙΙ, ο δυτικός ταφικός θάλαμος 3Α του τάφου 3/2007, που βρέθηκε επίσης συλημένος. Από την επίχωση του προθαλάμου περισυλλέχθηκε ακέραια μελαμβαφής όλη και θραύσματα μελαμβαφούς πινακίου με εμπιέστη διακόσμηση ανθεμίων στον πυθμένα, αγγεία που πρέπει να ανήκαν στην κτέριση του ταφικού θαλάμου 3Α και τον χρονολογούν στον 4ο αι.⁴⁰ Ο τάφος 5/2009, επίσης, ανήκει στην κατηγορία αυτών που είχαν ερευνηθεί διεξοδικά κατά το παρελθόν. Στη μία από τις δύο θήκες που εντοπίστηκαν εντός του ταφικού θαλάμου, στη νοτιοανατολική γωνία του θαλάμου είχε διαφύγει της προσοχής των πρώτων ερευνητών μια τριφυλλόσχημη οινόχνη του 6ου αι. π.Χ., με γραπτή διακόσμηση⁴¹.

Β) Κλειστά σύνολα κεραμικής και άλλων ευρημάτων έχουν προέλθει από έναν αριθμό ασύλητων τάφων, οι οποίοι αφορούν περίπου στο 20% των ανασκαμμένων. Από αυτές τις περιπτώσεις αναφέρονται, ενδεικτικά, τα παρακάτω σύνολα.

Στον τομέα Ι (ανατολικός), τα τεχνουργήματα που προέκυψαν κατά την ανασκαφή του μεγάλου σπηλαιώδους τάφου 10/2009 εντάσσονται σε δύο κατηγορίες: αγγεία και μικροαντικείμενα. Από έναν πρώτο έλεγχο του υλικού ο τάφος απέδωσε τουλάχιστον 25 εμπορι-

κούς αμφορείς, 17 κάλπες/πιθοειδή αγγεία και αρκετές δεκάδες μικρότερα αγγεία, τα οποία στη συντριπτική πλειονότητά τους χρονολογούνται στους ύστερους ρωμαϊκούς και τους πρώιμους χριστιανικούς χρόνους⁴². Ως προς τα μικροαντικείμενα που περισυλλέχθηκαν, ξεχωρίζουν τμήμα από οστέινο περιάπτο, δύο δόντια ζώων διακοσμητικής χρήσης, χάλκινο νόμισμα Συρακουσών, κοπή του βασιλέως Αγαθοκλέους, που χρονολογείται γύρω στο 290 π.Χ., δισκοειδές υφαντικό βάρος και μικρός χάλκινος κώδωνας⁴³.

Από μια πρώτη εκτίμηση, η παλαιότερη, μέχρι στιγμής, χρήση του τάφου 10/2009 ανάγεται στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια, ενώ ο τάφος ξαναχρησιμοποιήθηκε και πάλι κατά την ύστερη αρχαιότητα, όταν αποτέλεσε οστεοφυλάκιο για πλήθος ανακομιδών, οι οποίες, σύμφωνα με την κεραμική που τις συνόδευε, φαίνεται να χρονολογούνται από τον 2ο έως τον 4ο αι. μ.Χ. Οι ανακομιδές τοποθετήθηκαν στο εσωτερικό του τάφου 10/2009, από το οπαίο της οροφής αρχικά με κάποια τάξη, και στη συνέχεια χύδην⁴⁴. Η τελευταία πρακτική πρέπει να ευθύνεται τόσο για τη δημιουργία της υψηλής επίχωσης κάτω από τον χώρο του οπαίου και για το ακατάστατο «γέμισμα» της Β και Α κόγχης, καθώς και την απουσία πολύτιμων και εν γένει ακέραιων ελληνιστικών ευρημάτων⁴⁵.

Η ταφική θήκη 11/2010 απέδωσε ακόσμητη λευκή υδρία Hadra των αρχών του 3ου αι. π.Χ., η οποία περιείχε οστά τριών ατόμων (ενήλικα, παιδιού και βρέφους). Τα οστά του ενήλικα έχουν υποστεί καύση. Από το εσωτερικού του αγγείου περισυλλέχθηκαν και μικροαντικείμενα, που πιθανότατα αποτελούσαν τμήμα (καρπούς;) από στεφάνι⁴⁶. Η ταφική θήκη 13/2012, αδημοσίετη ακόμη, περιείχε επίσης μια ανάλογη τεφροδόχο υδρία Hadra (εικ 7β).

Ο τάφος 14/2012, ένα ακόμα πρόσφατο και αδημοσίετο εύρημα (εικ. 8), ήταν ασύλητος και περιείχε μια ταφή, πιθανότατα γυναικεία, όπως εικάζεται από τα κτερίσματα. Περισυλλέχθηκαν συνολικά επτά αγγεία (εικ. 9): οξυπύθμενος αμφορέας, ο οποίος περιείχε μικρό λη-

37. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 79, εικ. 28.

38. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 79-80, εικ. 33-39.

39. Για τις υδρίες Hadra με λευκό επίχρυσμα στη Ρόδο βλ. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ 1994.

40. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 84 και εικ. 85.

41. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 83-84, εικ. 81.

42. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 81, εικ. 60-62· ΖΑΡΡΑΣ 2016 (υπό έκδοση).

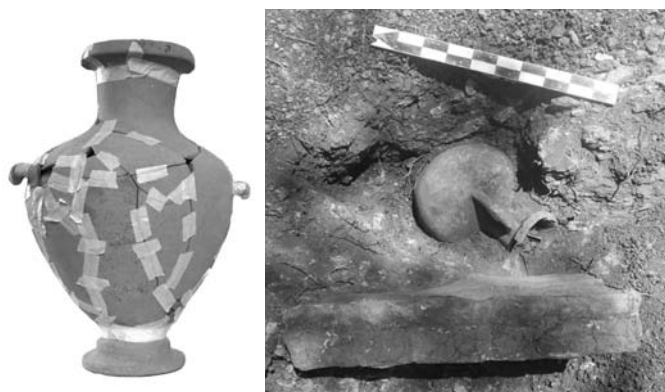
43. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 81, εικ. 63-64· ΖΑΡΡΑΣ 2016

(υπό έκδοση).

44. Σύμφωνα με το ανθρωπολογικό υλικό που προέκυψε, υπολογίζεται ότι ο τάφος, μέχρι το επίπεδο που προχώρησε η ανασκαφή, φιλοξένησε τουλάχιστον 53 άτομα, καθώς καταμετρήθηκαν επτά ολόκληρα κρανία και 46 κάτω γνάθοι. Εκτός από ενήλικες, υπήρχαν παιδιά και βρέφη. Βλ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 81-82.

45. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 82.

46. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 80, εικ. 41-42.

Εικ. 7: Τεφροδόχες υδρίες Hadra με λευκό επίχρυσμα (Τομέας I).
α) τάφος 12/2012 β) τάφος 13/2012.

Εικ. 8. Τάφος 14/2012 (Τομέας I).

Εικ. 9. Κτερίσματα τάφου 14/2012 (Τομέας I).

κύθιο, μικρό bolsal, υδρίσκη, σταμνοειδής πυξίδα, άβαφος αμφορίσκος και μελαμβαφές πινάκιο. Κατά τον καθαρισμό για την πλήρη αποκάλυψη του σκελετού, περισυλλέχθηκαν και δύο υφαντικά βάρη.

Στον Τομέα III (δυτικός), ο δεύτερος ταφικός θάλαμος (3B) του τάφου 3/2007, βρέθηκε ασύλητος. Περιείχε δύο σκελετούς, οι οποίοι ήταν τοποθετημένοι ο ένας δίπλα στον άλλο, με προσανατολισμό Α-Δ. Ως κτερίσματα, είχαν τοποθετηθεί στον τάφο δύο οξυπύθμενοι αμφορείς, δύο μελαμβαφείς σκύφοι τύπου bolsal και ένα μελαμβαφές ληκύθιο διακοσμημένο με μελανόγραφο ανθέμιο, αγγεία που χρονολογούν την ταφή γύρω στα μέσα/ β' μισό του 4ου αι. π.Χ.⁴⁷

Ο τάφος 19/2010, τέλος, περιείχε οξυπύθμενο αμφορέα, μια κοτύλη, μια σταμνοειδής πυξίδα, πώμα από πυξίδα, ένα μικροσκοπικό δίσκο, καθώς και δύο οξυπύθμενους αμφορίσκους, που χρονολογούν την ταφή στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ.⁴⁸

Η εκτεταμένη νεκρόπολη της Κυμισάλας ήταν σε χρήση ίσως από τους μυκηναϊκούς χρόνους, όπως μαρτυρούν τα μυκηναϊκά αγγεία στη Ρόδο και στην Κοπεγχάγη⁴⁹, μολονότι τα αποτελέσματα της έρευνας των Hope Simpson and Lazenby⁵⁰ για την επισήμανση προϊστορικών καταλοίπων ήταν πενιχρά. Περιορίζονται σε λίγα όστρακα Ύστερης Νεολιθικής/Πρώιμης Εποχής τους Χαλκού στην ακρόπολη του Αγίου Φωκά. Αρνητικά ήταν και τα αποτελέσματα της έρευνάς τους στη Γλυφάδα, διαψεύδοντας μαρτυρία του Inglieri για ύπαρξη μυκηναϊκών τάφων στην περιοχή⁵¹.

Η ανασκαφική έρευνα του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, ωστόσο, δεν εντόπισε μέχρι στιγμής μυκηναϊκά κατάλοιπα. Η κεραμική από τους τάφους που ερευνήθηκαν κατά τις ανασκαφικές περιόδους 2006-2013 στην κεντρική νεκρόπολη της Κυμισάλας, επιβεβαιώνει τη χρονολόγηση του δυτικού τμήματος της νεκρόπολης (Τομέας III) στον λόφο της Κυμισάλας, από τους αρχαίους χρόνους μέχρι και τον 4ο αι. π.Χ. και του ανατολικού τμήματος της νεκρόπολης, στους δυτικούς πρόποδες του λόφου του Αγίου Φωκά (Τομέας I), στα ύστερα κλασικά και τα ελ-

47. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 84, εικ. 87-89.

48. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 85, εικ. 93-98.

49. Για μυκηναϊκά αγγεία ευρήματα από τη νεκρόπολη της Κυμισάλας ή τα Σιάννα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου και την Κοπεγχάγη, βλ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 65.

50. HOPE SIMPSON - LAZENBY 1973, 146-147.

51. INGLIERI 1936, 155.

ληνιστικά χρόνια, με σποραδική επανάχρηση και των δύο τομέων κατά την ύστερη αρχαιότητα⁵².

Αξίζει να αναφερθεί εδώ ότι από το αρχαϊκό τμήμα, στον Τομέα ΙΙΙ, προέρχεται και η περίφημη στήλη της Κυμισσάλας. Η χρονολόγησή της έχει αποδειχτεί εξαιρετικά προβληματική καθώς, αφενός απουσιάζουν παράλληλα, ενώ αφετέρου είναι άγνωστο το ανασκαφικό της πλαίσιο. Γεγονός είναι, ωστόσο, ότι πρόκειται για ένα από τα πρωιμότερα σωζόμενα μνημεία της νεκρόπολης. Χρονολογείται πιθανότατα στον ύστερο 8ο ή τον 7ο αι. π.Χ. και φαίνεται να έχει ομοιότητες με έναν τύπο πήλινων ειδωλίων, τα οποία κοσμούσαν μυκηναϊκές λάρνακες από την Τανάγρα⁵³.

Άλλες θέσεις - οικισμός στα Βασιλικά

Με την ακρόπολη στον λόφο του Αγίου Φωκά επικοινωνούν οπτικά οι επτά μέχρι σήμερα εντοπισμένες εγκαταστάσεις/οικισμοί (εικ. 1β), που φαίνεται ότι ανήκαν στον Δήμο των Κυμισσαλέων: οι θέσεις Βασιλικά, Νάπες, Χάρακας, Γλυφάδα/Μονοσύρια (πιθανότατα το αρχαίο Μνασήριον, που αναφέρει ο Στράβων, επίγειο των Κυμισσαλέων), Στελιές, Μαρμαρούνια και Καμπάνες⁵⁴, όπου διατηρούνται εμφανή και εκτεταμένα οικιστικά κατάλοιπα. Οι θέσεις αυτές επιθεωρήθηκαν με περιοδείες κατά τη διάρκεια των οκτώ ετών της έρευνας και έχουν τοποθετηθεί στον αρχαιολογικό χάρτη της περιοχής. Δίπλα στους οικισμούς αναπτύσσονται μικρά νεκροταφεία. Τέτοια, έχουν εντοπιστεί στις θέσεις Νάπες, Όγλυμα, Γλυφάδα/Αγ. Γεώργιος, Πουγγάς, Αλώνια και Καμπάνες⁵⁵.

Από τις θέσεις αυτές ο οικισμός στα Βασιλικά⁵⁶ είναι ο πλέον ενδιαφέρων (εικ. 2). Τα Βασιλικά βρίσκονται βορειοδυτικά του Αγίου Φωκά, σε χαμηλό οροπέδιο που ορίζει από βόρεια μικρή, πεδινή, καλλιεργήσιμη έκταση. Αμέσως ανατολικά υψώνεται ο λοφίσκος Νάπες. Στα Βασιλικά σώζονται τα εντυπωσιακά, λόγω της καλής τους διατήρησης, αλλά και της έκτασης που καταλαμβάνουν, κτηριακά κατάλοιπα ενός οικιστικού κέντρου (εικ. 10).

Η κάτοψη και η διάταξη των κτισμάτων του οικισμού, καθώς και ο χαρακτήρας τους, δεν είναι εύκολο να

Εικ. 10. Μερική άποψη του οικισμού των Βασιλικών.

προσδιοριστούν, γιατί καλύπτονται από εκτεταμένους λιθοσωρούς. Στο νοτιοδυτικό άκρο ξεχωρίζει εκτεταμένος ελεύθερος χώρος, κλεισμένος από τοίχους που ίσως αντιστοιχεί με περίβολο των παλαιότερων περιγραφών. Στα βορειοδυτικά του διαμορφώνονται δωμάτια και κατά μήκος της ανατολικής του πλευράς επιμήκης στενός διάδρομος. Αμέσως βορειοανατολικά του περιβόλου εκτείνονται σειρές οικοδομημάτων με δρόμους ανάμεσά τους, οι οποίοι τέμνονται σχηματίζοντας οικοδομικά τετράγωνα. Οι τοίχοι των κτισμάτων σώζονται σε μερικά σημεία σε αρκετό ύψος και με καλή τοιχοδομία. Σε διάφορα σημεία, επίσης, διατηρούνται κατά χώραν παραστάδες θυραίων ανοιγμάτων και κατώφλια⁵⁷.

Μολονότι η ζωή στον οικισμό των Βασιλικών είναι πιθανόν να τερματίστηκε από κάποιον ισχυρό σεισμό, όπως σε κάποια σημεία υπαινίσσεται ο τρόπος και η φορά κατάρρευσης τοίχων και αρχιτεκτονικών στοιχείων, μια πιο προσεκτική ματιά δείχνει ότι η ανθρώπινη δραστηριότητα έχει δημιουργήσει ανεπανόρθωτη καταστροφή εδώ, στο πέρασμα των αιώνων, κάτι που ισχύει φυσικά για όλες τις αρχαιότητες της Κυμισσάλας. Κατά τη διάρκεια της Ιπποτικής περιόδου (1309-1522), υλικά από τις αρχαιολογικές θέσεις της Κυμισσάλας πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των κάστρων της Μονολίθου και των Σιάννων, για τους πέντε παράκτι-

52. Για ευρήματα παλαιοχριστιανικών χρόνων βλ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 79-80, 81-82, 85. Για την ευρύτερη περιοχή κατά την ύστερη αρχαιότητα, βλ. ΖΑΡΡΑΣ (στον παρόντα τόμο).

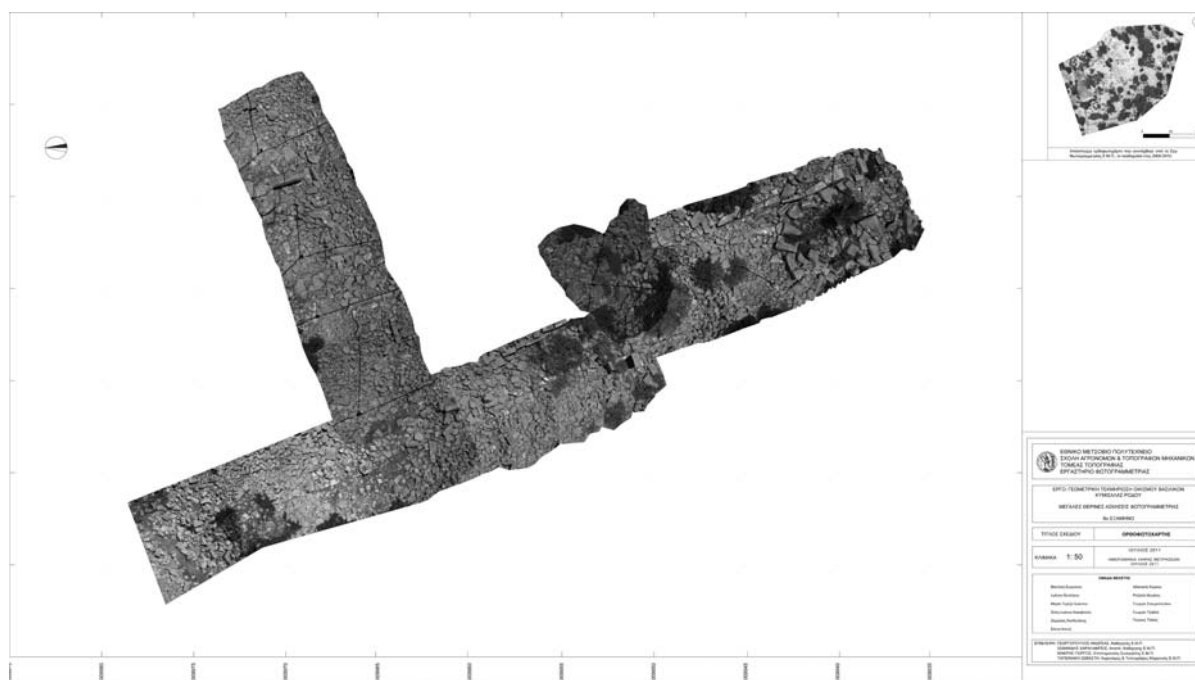
53. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 82, με βιβλιογραφία.

54. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 87-92.

55. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 86-92· Stefanakis 2016 (υπό έκδοση).

56. Για το όνομα της θέσης και τις κατά καιρούς διατυπωμένες υποθέσεις βλ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 89, 90.

57. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 88-90, εικ. 116-121. Το 1982 ο αρχαιολόγος Ευάγγελος Κακαβογιάννης πραγματοποίησε περιορισμένης διάρκειας ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό δωματίου (δωμάτιο Α).

Εικ. 11. Φωτογραμμετρική αποτύπωση τμημάτων του οικισμού των Βασιλικών.

ους πύργους, καθώς και για τους όμορους οικισμούς των Σιάννων και της Μονολίθου. Χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη νεότερων ασβεστοκάμινων στην περιοχή, ένα εκ των οποίων κατασκευάστηκε στο νότιο τμήμα του χώρου των Βασιλικών⁵⁸.

Προκειμένου η αρχαιολογική έρευνα να ξεκινήσει στο κοντινό μέλλον και στον οικισμό των Βασιλικών, απαιτείται εκτεταμένη και λεπτομερής γεωμετρική τεκμηρίωση του οικιστικού ιστού και του οδικού δικτύου σε μεγάλη κλίμακα (1:50) (εικ. 11), πριν από οποιαδήποτε ανασκαφική έρευνα. Για τον λόγο αυτό το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο επιφορτίστηκε με την ορθοφωτογράφιση και τη γεωμετρική τεκμηρίωση του οικισμού. Οι εργασίες ξεκίνησαν το 2011 και συνεχίζονται ακόμη, ενώ κατά την ερευνητική περίοδο 2013 συμμετείχαν σε αυτές και τα μέλη του θερινού σχολείου Erasmus Intensive Programme HERICT/2013, που οργανώθηκε από το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, με τη συμμετοχή του Πανεπιστημίου Αιγαίου και άλλων επτά ευρωπαϊκών πανεπιστημιακών ιδρυμάτων και ερευνητικών κέντρων, με έδρα τη Μονολίθο της Ρόδου⁵⁹.

Συνοπτική παρουσίαση δράσεων οκταετίας

Μετά από οκτώ χρόνια έρευνας έχουν γίνει πολύ σημαντικά βήματα, στο πλαίσιο της αρχαιολογικής έρευνας της Κυμισάλας, τα οποία μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

1. Διενεργείται συστηματική και στοχευμένη ανασκαφή σε επιλεγμένα τμήματα της νεκρόπολης και της ακρόπολης των Κυμισαλέων, ούτως ώστε να καταστεί δυνατή, σε σύντομο σχετικά χρονικό διάστημα, η δημιουργία επισκέψιμων αρχαιολογικών πυρήνων.

2. Η αρχαιολογική έρευνα Κυμισάλας είναι πλήρως ψηφιοποιημένη από το 2006 μέχρι και το 2013 (ημερολόγια ανασκαφής και περιοδειών, ανασκαφικά σχέδια και φωτογραφίες πεδίου, κατάλογοι ευρημάτων και φωτογραφίες τεχνουργημάτων, συντήρηση τεχνουργημάτων, ανθρωπολογικό υλικό, χάρτες, τοπογραφικά σχέδια, σχέδια καννάβων και αποτυπώσεις μνημείων), πράγμα που καθιστά τη διαχείριση και μελέτη του υλικού ευκολότερη⁶⁰.

3. Οργανώνεται εργαστήριο συντήρησης και κέντρου καταγραφής, ταξινόμησης και μελέτης του αρχαι-

58. Για τις ανθρωπογενείς καταστροφές στην Κυμισάλα γενικότερα, βλ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 70-71· ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ 2014β, 41-44· ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ 2016 (υπό έκδοση).

59. ACEVEDO PARDO *et. al.* 2013. Βλ. επίσης, <http://www.gim-inter->

national.com/issues/articles/id2127-A_Field_Trip_to_Rhodes.html <https://www.cut.ac.cy/news/article/?contentId=118861>.

60. STEFANAKIS *et al.* 2015 (Kalogeropoulos), 306-311.

ολογικού υλικού στον παλαιό Αστυνομικό Σταθμό Μονολίθου, που η τοπική Αυτοδιοίκηση παραχώρησε το 2007 στο Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών για τις ανάγκες της ανασκαφής. Το γεγονός αυτό δημιουργεί νέες προοπτικές για την εξέλιξη της έρευνας, αλλά και την πρόοδο του τόπου, ενώ μία από τις βασικότερες επιδιώξεις του Πανεπιστημίου Αιγαίου είναι η δημιουργία των προϋποθέσεων για την ασφαλή φύλαξη του αρχαιολογικού υλικού στο κτήριο στο μέλλον.

4. Συντάχθηκαν πρωτόκολλα και μνημόνια συνεργασιών μεταξύ του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών και Φορέων οι οποίοι μπορούν εμπράκτως και ουσιαστικά να προσφέρουν στην αρχαιολογική έρευνα. Συγκεκριμένα με: α) την ΚΒ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (από το 2006). β) το Τμήμα Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου (Εργαστήριο Φωτογραμμετρίας), για συνεργασία σε θέματα γεωδαισίας, τοπογραφίας, φωτογραμμετρίας, τηλεπισκόπησης, χαρτογραφίας και γεωγραφικών συστημάτων πληροφοριών (από το 2008). γ) το Εργαστήριο Παπυρολογίας και Επιγραφικής (ΕΡΠΕ) της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αιγαίου (από το 2011).

5. Ένα από τα πιο σημαντικά αποτελέσματα της αρχαιολογικής έρευνας του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου ήταν η τοπογραφική αποτύπωση των ορατών αρχαιοτήτων και η ψηφιακή χαρτογράφηση με φωτογραφικό υπόβαθρο της ευρύτερης περιοχής ενδιαφέροντος σε κλίμακα 1:5000, με χρηματοδότηση της πρώην Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Δωδεκανήσου το 2008⁶¹. Η εργασία έγινε και με την προοπτική να χρησιμοποιηθεί για την κήρυξη του αρχαιολογικού χώρου και στη συνέχεια για την κήρυξη ζωνών Α και Β.

6. Η κήρυξη της περιοχής έγινε το 2012 από το ΥΠΠΟΑ για την αποτελεσματικότερη προστασία των αρχαιοτήτων, που βρίσκονται στην ευρύτερη περιοχή, που εκτείνεται από την κοιλάδα της Γλυφάδας μέχρι το

λεκανοπέδιο του Βασιλικού και την υφιστάμενη οδό προς Μονόλιθο έως τη θάλασσα⁶².

7. Παράχθηκαν, από τη Σχολή Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών του ΕΜΠ, ορθοφωτοχάρτης της περιοχής ενδιαφέροντος σε κλίμακα 1:5000 και φωτογραμμετρικές αποτυπώσεις μνημειακών τάφων από την κεντρική νεκρόπολη της Κυμισάλας και του δυτικού τμήματος του τείχους της ακρόπολης του Αγίου Φωκά, ενώ σε πλήρη εξέλιξη βρίσκεται η αποτύπωση του πολεοδομικού ιστού του οικισμού των Βασιλικών⁶³.

8. Από πλευράς Πανεπιστημίου Αιγαίου βρίσκονται σε εξέλιξη εργασίες που θα οδηγήσουν στην απόκτηση διδακτορικού τίτλου σπουδών, οι οποίες αφορούν τόσο στη βελτίωση και επιτάχυνση της καταχώρησης των ανασκαφικών ευρημάτων και τη μελέτη του υλικού, όσο και στη συγκρότηση μιας ολοκληρωμένης πρότασης για τη δημιουργία, την ανάδειξη και τη διαχείριση αρχαιολογικών πάρκων, με ειδική περίπτωση μελέτης την Κυμισάλα⁶⁴.

Προς μια παρεμφερή κατεύθυνση κινήθηκαν τρεις μεταπτυχιακές εργασίες που επικεντρώνονται στη σημασία της ευρύτερης περιοχής της Κυμισάλας για την εκπαίδευση για την αιφόρο ανάπτυξη και την περιβαλλοντική εκπαίδευση των μαθητών, οι οποίοι μπορούν να έρθουν σε μια πρώτη καλή επαφή τόσο με το πλούσιο φυσικό περιβάλλον, όσο και με τα πολιτισμικά στοιχεία που βρίσκονται στον χώρο, να αποκομίσουν βασικές γνώσεις και κυρίως να ευαισθητοποιηθούν σε θέματα οικολογίας και πολιτισμού⁶⁵.

9. Ξεκίνησε η μελέτη του ανθρωπολογικού υλικού από τη βιοαρχαιολόγο Δρ. Χρυσή Μπούρμπου⁶⁶.

10. Έχουν κατατεθεί προτάσεις για τη διαμόρφωση της περιοχής σε θεματικό (αρχαιολογικό και οικολογικό) πάρκο⁶⁷ και για την ανάπτυξη αιφόρων δράσεων, με κεντρικό άξονα, αφενός ένα εκτεταμένο υπαίθριο αρχαιολογικό μουσείο (που θα απαρτίζεται από διάφορες σημαντικές αρχαιολογικές θέσεις και μνημεία της περιοχής) και αφετέρου θέσεις περιβαλλοντικού και οικο-

61. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011, 66, σημ. 21.

62. ΦΕΚ 218, 15/06/2012. Έγκριση κήρυξης και οριοθέτησης αρχαιολογικού χώρου της περιοχής Κυμισάλας-Γλυφάδας Νοτίας Ρόδου Δωδεκανήσου, Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου.

63. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ *et al.* 2015 (Georgopoulos), 302-306. ΤΑΠΕΙΝΑΚΗ κ.ά. 2016 (υπό έκδοση).

64. Ζητήματα Αρχαιολογικής Θεωρίας και Ψηφιοποίησης Αρχαιολογικών Δεδομένων: Η Ανασκαφή της Κυμισάλας Αταβύρου. Υποψήφιος διδάκτορας, κος Κων/νος Καλογερόπουλος, Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας, Παν/μιο Αιγαίου

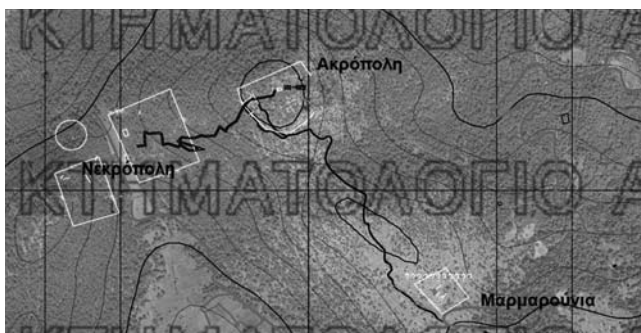
Μυτιλήνη.

Οργάνωση και Διαχείριση Αρχαιολογικών Πάρκων στη Ρόδο: Ο Αρχαιολογικός Χώρος της Κυμισάλας στον Δήμο Αταβύρου. Υποψήφια διδάκτορας κα Βεατρίκη-Καλλιόπη Σέρβου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Παν/μιο Αιγαίου, Ρόδος.

65. ΒΕΡΓΩΤΗ 2009· ΚΟΛΟΚΥΘΑΣ 2011Α· ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ 2014α.

66. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ *et al.* 2015 (Bourbou), 299-302· ΜΠΟΥΡΜΠΟΥ 2016 (υπό έκδοση).

67. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ 2008· ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ 2010· ΞΑΝΘΗΣ - ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ 2016.

Εικ. 12. Προτεινόμενη διασύνδεση των θέσεων Μαρμαρούνια-Άγιος Φωκάς (ακρόπολη)-Σκαλί (νεκρόπολη) με περιπατητικό μονοπάτι (Αντώνης Χατζιωάννου).

λογικού ενδιαφέροντος, που θα διασυνδέονται μεταξύ τους με περιπατητικά μονοπάτια⁶⁸.

Στο πλαίσιο αυτό με ιδιαίτερη χαρά ανακοινώνεται η πρόθεση της Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου για την πλήρη χρηματοδότηση του ερευνητικού έργου «Αρχαιολογική έρευνα Κυμισάλας: Ανάδειξη της αρχαίας ακρόπολης του Αγίου Φωκά και διασύνδεση με τη νεκρόπολη της Κυμισάλας». Το ερευνητικό πρόγραμμα, που θα υλοποιηθεί βάσει προγραμματικής σύμβασης από το Πανεπιστήμιο Αιγαίου και την Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, έχει ως στόχο τον καθαρισμό ενός μεγάλου τμήματος των τειχών της ακρόπολης, την ανασκαφή δύο ιερών στις πλαγιές της ακρόπολης και τη διασύνδεση των ιερών, με την ακρόπολη, το λατομείο και τη νεκρόπολη της Κυμισάλας, μέσω ενός περιπατητικού μονοπατιού (εικ. 12).

Το έργο αναμένεται να συμβάλει ουσιαστικά στην ανάδειξη, τόσο του αρχαιολογικού χώρου, όσο και της μοναδικού φυσικού κάλλους και περιβαλλοντικής σημασίας περιοχής του Αγίου Φωκά.

11. Η αρχαιολογική έρευνα έχει έναν ιδιαίτερο εκπαιδευτικό χαρακτήρα, καθώς σε αυτήν συμμετέχουν και εκπαιδεύονται φοιτήτριες και φοιτητές Αρχαιολογίας του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών, καθώς και από άλλα ιδρύματα της ημεδαπής και της αλλοδαπής, αποκτώντας εμπειρίες που τους επιτρέπουν να αντιληφθούν επαρκώς τον ρόλο, τη σημασία, αλλά και την τυπική διαδικασία μιας ανασκαφής, προσόντα απαραίτητα για τον κάθε εν δυνάμει αρχαιολόγο⁶⁹. Ταυτόχρονα, ο χώρος της Κυμισάλας εξυπηρετεί και τις εκπαιδευτικές ανάγκες των φοιτητών και φοιτητριών τοπογραφίας του ΕΜΠ, αλλά και άλλων συναφών ιδρυμάτων της ημεδαπής και της αλλοδαπής⁷⁰. Επιπλέον, οι φοιτήτριες και οι φοιτητές Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου έχουν τη σπάνια τύχη να συμμετέχουν σε μια αρχαιολογική έρευνα, η οποία διεξάγεται από κοινού με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, γεγονός που έχει ιδιαίτερη σημασία και τονίζεται εδώ, καθώς εμπλέκει στην εκπαιδευτική διαδικασία μέλη της Τοπικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, τα οποία έχουν μια πολύ πλούσια εμπειρία στο πεδίο, γνωρίζουν πολύ καλά την αρχαιολογία της Ρόδου και μπορούν να κινούνται και να επιλύουν προβλήματα πρακτικής και επιστημονικής φύσης με μεγάλη ευελιξία.

ΜΑΝΟΛΗΣ Ι. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής

Κλασικής Αρχαιολογίας-Νομισματικής

Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών,

Πανεπιστήμιο Αιγαίου

stefanakis@rhodes.aegean.gr

68. ΚΟΛΟΚΥΘΑΣ 2011α· ΚΟΛΟΚΥΘΑΣ 2011β· ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ - ΚΟΛΟΚΥΘΑΣ 2011· ΚΟΛΟΚΥΘΑΣ - ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ 2013α· ΚΟΛΟΚΥΘΑΣ - ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ 2013β· ΒΕΡΓΩΤΗ - ΦΩΚΙΑΛΗ - ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ 2013· ΚΟΛΟΚΥΘΑΣ

2016 (υπό έκδοση)· ΞΑΝΘΗΣ - ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ 2016.

69. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ *et al.* 2015, 296-298· ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ 2016 (υπό έκδοση).

70. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ κ.ά. 2016 (υπό έκδοση). Βλ. και παραπάνω, σημ. 59.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΒΕΡΓΩΤΗ, Θ. 2009. *Η αειφορική διαχείριση νησιωτικών περιοχών με πολιτισμικό και οικολογικό ενδιαφέρον. Η περίπτωση της ευρύτερης περιοχής της Κυμισσάλας στη Ρόδο* (αδημ. μεταπτυχιακή εργασία, Παν/μιο Αιγαίου, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών, Τ.Ε.Π.Α.Ε.Σ.).
- ΒΕΡΓΩΤΗ, Θ. - Π. Φώκιαλη - Μ. Στεφανάκης 2013. «Αναψυχή και εκπαίδευση στην Κυμισσάλα της νήσου Ρόδου», στο: Β. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (επιμ.), *Αειφορικές τοπικές κοινωνίες: Πραγματικότητα ή ουτοπία;* (ΠΜΣ «Περιβαλλοντική Εκπαίδευση» Τ.Ε.Π.Α.Ε.Σ., Πανεπιστήμιο Αιγαίου), Ρόδος, 595-615.
- ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, Α. 2016 (υπό έκδοση). «Κυμισσάλα, Τόπος εκπαίδευσης και άσκησης νέων Μηχανικών», στο: ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ 2016 (υπό έκδοση).
- ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ, Α. 1994. «Υδρίες Hadra με λευκό βάθος από τη Ρόδο. Μια πρώτη προσέγγιση», στο: *Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Χρονολογημένα Σύνολα - Εργαστήρια, 24-27 Σεπτεμβρίου 1991, Θεσσαλονίκη, Πρακτικά*, Αθήνα, 302-310.
- ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Ε. 2016 (υπό έκδοση). «Η ανασκαφή της Κυμισσάλας ως μέσο αρχαιολογικής εκπαίδευσης, ευαισθητοποίησης και αφύπνισης της πολιτισμικής συνείδησης», στο: ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ 2016 (υπό έκδοση).
- ΖΑΡΡΑΣ Ν. 2016 (υπό έκδοση). «Πρωτοβυζαντινές θέσεις και ευρήματα στην περιοχή της Κυμισσάλας», στο: ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ 2016 (υπό έκδοση).
- ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ, Η. 1970. «Γλυφάδα», *ΑΔ* 25, Β'2, Χρονικά, 517-518.
- ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. 2016 (υπό έκδοση). «Η αρχαιολογική θεωρία στις παρυφές του ανασκαφικού έργου στην αρχαία Κυμισσάλα», στο: ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ 2016 (υπό έκδοση).
- ΚΟΛΟΚΥΘΑΣ, Δ. 2011α. Γνώσεις και στάσεις εκπαιδευτικών για θέματα βιολογικής και πολιτιστικής ποικιλότητας στο πλαίσιο της εκπαίδευσης για την αειφόρο ανάπτυξη: η περίπτωση της προστατευόμενης περιοχής της Κυμισσάλας Ρόδου (αδημ. μεταπτυχιακή εργασία, Παν/μιο Αιγαίου, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών, Τ.Ε.Π.Α.Ε.Σ.).
- ΚΟΛΟΚΥΘΑΣ, Δ. 2011β. «Η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας της Κυμισσάλας της Ρόδου στο πλαίσιο της Εκπαίδευσης για την αειφόρο ανάπτυξη», *Δωδεκάνησος* 5, 67-80.
- ΚΟΛΟΚΥΘΑΣ, Δ. - Μ.Ι. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - Β. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ 2013α. «Η μελέτη πεδίου στο πλαίσιο της Εκπαίδευσης για την αειφόρο ανάπτυξη: εκπαιδευτική επίσκεψη στην Κυμισσάλα της Ρόδου», στο: Μ. ΚΑΪΛΑ - Α. ΜΟΓΙΑΣ - Β. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (επιμ.), *Εκπαίδευση για το περιβάλλον και την αειφορία στις αρχές του 21ου αιώνα: Προβλήματα και προβληματισμοί σε εποχές κρίσης*, Αθήνα, 397-419.
- ΚΟΛΟΚΥΘΑΣ, Δ. - Μ.Ι. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - Β. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ 2013β. «Η προστατευόμενη περιοχή της Κυμισσάλας της Ρόδου: Γνώσεις και στάσεις εκπαιδευτικών», στο: Β. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (επιμ.), *Αειφορικές τοπικές κοινωνίες: Πραγματικότητα ή ουτοπία;* (ΠΜΣ «Περιβαλλοντική Εκπαίδευση» Τ.Ε.Π.Α.Ε.Σ., Πανεπιστήμιο Αιγαίου), Ρόδος, 574-594.
- ΚΟΛΟΚΥΘΑΣ, Δ. 2016 (υπό έκδοση), «Η εκπαίδευση για την αειφόρο ανάπτυξη στα μονοπάτια της Κυμισσάλας», στο: ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ 2016 (υπό έκδοση).
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, Γρ. 1969. «Υπαιθρος Ρόδου, Κυμισσάλα», *ΑΔ* 24, Χρονικά, 480-482.
- ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ, Ε. 2014α. *Η επίδραση του περιβάλλοντος στη διατήρηση των αρχαιολογικών χώρων: Η περίπτωση της Κυμισσάλας στη Ρόδο* (αδημ. μεταπτυχιακή εργασία, Παν/μιο Αιγαίου, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών, Τ.Ε.Π.Α.Ε.Σ.).
- ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ, Ε. 2014β. «Η επίδραση του φυσικού περιβάλλοντος και του ανθρώπου στους αρχαιολογικούς χώρους και τα μνημεία. Το παράδειγμα της Κυμισσάλας Ρόδου», *Δωδεκανησιακά Χρονικά ΚΣΤ*, 33-54.
- ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ, Ε. 2016 (υπό έκδοση). «Η μάστιγα της αρχαιοκαπηλίας, των λαθρανασκαφών και των κλοπών πολιτιστικών αγαθών της περιοχής της Κυμισσάλας», στο: ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ 2016 (υπό έκδοση).
- ΜΠΟΥΡΜΠΟΥ, Χ. 2016 (υπό έκδοση). «Η μελέτη του ανθρωπολογικού υλικού από την ανασκαφή της Κυμισσάλας», στο: ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ 2016 (υπό έκδοση).
- ΞΑΝΘΗΣ, Α. - ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, Μ.Ι. 2016. «Κυμισσάλα, ένα εν δυνάμει αρχαιολογικό πάρκο στην κατεύθυνση της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης», στο: *Η Ελλάδα, η Ευρώπη και ο Κόσμος. Μελέτες για την Ευρωπαϊκή και Διεθνή Πολιτική* 7, 39-55.
- ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ, Σ. 1997. «Σιάννα, Γλυφάδα (περιοχή Μονοσύρια)», *ΑΔ* 52, Β'3, Χρονικά, 1109.
- ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Ι.Χ. 1989. *Οι αρχαίοι ροδιακοί δήμοι. Ιστορική ανασκόπηση. Η Ιαλυσία*, Αθήνα.
- ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Ι.Χ. 2009α. «Επιβιώσεις αρχαίων τοπωνυμίων στη Ρόδο. Νέα στοιχεία ως συμβολή στην τοπογραφία της αρχαίας Καμυρίδος», *Δωδεκανησιακά Χρονικά ΚΓ'*, 411-426.
- ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Ι.Χ. 2009β. «Νέα στοιχεία ως συμβολή στην τοπογραφία της αρχαίας Καμυρίδος. Το χωριό Φάνες της Ρόδου», στο: *Φάνες. Επιγραφές και Αρχαιολογικά Ευρήματα*, Weilheim/Obb, 41-87.
- ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Χ.Ι. 1994. *Ιστορία της Ρόδου από τους Προϊστορικούς Χρόνους έως την Ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου [1948]*, Αθήνα (2η έκδοση).
- ΠΑΤΣΙΑΔΑ, Β. - Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ 1987α. «Σιάννα, θέση Πουγκάκ», *ΑΔ* 42, Β'2, Χρονικά, 618-619.
- ΠΑΤΣΙΑΔΑ, Β. - Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ Μ. 1987β. «Γλυφάδα», *ΑΔ* 42, Β'2, Χρονικά, 619.
- ΠΑΤΣΙΑΔΑ, Β. 2016 (υπό έκδοση), «Η νεκρόπολη της Κυμισσάλας. Παρατηρήσεις για την τυπολογία των τάφων και τη μορφή του υπέργειου τμήματός τους», στο: ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ 2016 (υπό έκδοση).
- ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, Μ.Ι. 2008. «Η Κυμισσάλα και οι προοπτικές ανάπτυξης αρχαιολογικού τουρισμού στο Δήμο Αταβύρου», Εισήγηση στο 1ο Τοπικό Συνέδριο Ρόδου για την ανάπτυξη και προώθηση δραστηριοτήτων ειδικών και εναλλακτικών μορφών τουρισμού, 13 Δεκεμβρίου 2008, Ξενοδοχείο ΕΛΑΦΟΣ, Προφήτης Ηλίας, Δήμος Καμείρου (ηλεκτρονική δημοσίευση: <http://www.ecomuseum.gr/index.php/.../peri.../31-stefanakis-manolis> Αναδημοσίευση: <http://eulimene.eu/read.php>).
- ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, Μ.Ι. 2009. «Ο αρχαίος Δήμος των Κυμισσάλων: πέντε χρόνια έρευνας του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της ΚΒ' ΕΠΚΑ», *Δωδεκάνησος* 2, 93-116.
- ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, Μ.Ι. 2010. «Πρόταση ίδρυσης αρχαιολογικού-οικολογικού πάρκου στη Ρόδο (αρχαία Κυμισσάλα): Μια πρόκληση για την τοπική ανάπτυξη», στο: Η. ΜΠΕΡΙΑΤΟΣ - Μ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ (επιμ.), *Χωροταξία - Πολεοδομία - Περιβάλλον στον 21ο Αιώνα: Ελλάδα - Μεσόγειος*, Βόλος, 685-702.

- ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, Μ.Ι. - Ε. ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ (επιμ.) 2016 (υπό έκδοση). *Κυμισάλα. Αρχαιολογία - Εκπαίδευση - Περιβάλλον. Πρακτικά Ημερίδας, Ρόδος, 5 Μαΐου 2014.*
- ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, Μ.Ι. - Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009-2011. «Η αρχαιολογική έρευνα στον Αρχαίο Δήμο των Κυμισαλέων (Ρόδος) κατά τα έτη 2006-2010: μια πρώτη παρουσίαση», *Ευλιμένη* 10-12, 63-134.
- ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, Μ.Ι. - Β. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ - Δ.Α. ΚΟΛΟΚΥΘΑΣ 2011. «Γνώσεις και απόψεις εκπαιδευτικών για την αξιοποίηση της προστατευόμενης περιοχής της αρχαίας Κυμισάλας στη Ρόδο, στο πλαίσιο της εκπαίδευσης για την αιφόρο ανάπτυξη», στο: Μ. ΦΩΚΙΑΛΗ - Ν. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗΣ - Γ. ΞΑΝΘΑΚΟΥ (επιμ.), *Διεργασίες σκέψης στο Σχολείο και την Κοινωνία. Προοπτικές για ένα Αειφόρο Μέλλον*, Αθήνα, 87-108.
- ΤΑΠΕΙΝΑΚΗ, Σ. - Α. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ - Γ.Ν. ΜΑΚΡΗΣ - Μ.Ι. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ 2016. «Η τεχνολογική συμβολή του Εργαστηρίου Φωτογραμμετρίας του ΕΜ Πολυτεχνείου στην αρχαιολογική έρευνα της Κυμισάλας», στο: ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ 2016 (υπό δημοσίευση).
- ACEVEDO PARDO, C. - M. FARJAS - A. GEORGOPOULOS - M. MIELCZAREK - R. PARENTI - E. PARSELIUNAS - T. SCHRAMM - D. SKARLATOS - E. STEFANAKIS - S. TAPINAKI - G. TUCCI - A. ZAZO, *Experience gained from the Erasmus Intensive Programme HE-RICT 2013. Proceedings of the 6th International Conference of Education, Research and Innovation, 18-20 November, 2013, Seville, 4424-4431.*
- HOPE SIMPSON, R. - J.F. LAZENBY 1973. «Notes from the Dodecanese III», *BSA* 68, 146-147.
- INGLIERI, R.U. 1936. *Carta Archeologica dell'Isola di Rodi*, Firenze.
- MAIURI, A. 1916. «Ricerche archeologiche nell'isola di Rodi», *ASAtene* 2, 285-298.
- MAIURI, A. 1928. «Scavi ed esplorazioni nell'isola di Rodi. Esplorazione della regione dell' Acramiti», *ClRh* 1, 83-84.
- PERNIER, L., 1914a. «Ricognizioni archeologiche nelle Sporadi», *BdA* 8, 236-242.
- PERNIER, L., 1914β. «Ricognizioni archeologiche nelle Sporadi», *ASAtene* 1, 364-367.
- STEFANAKIS, M.I. 2016 (υπό έκδοση). «The area of Kymissala and the spatial organization of a Rhodian Demos», στο: ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ - ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ 2016 (υπό έκδοση).
- STEFANAKIS, M.I. - K. KALOGEROPOULOS - A. GEORGOPOULOS - C. BOURBOU 2015. «The Kymissala (Rhodes) Archaeological Research Project (KARP): Multi-disciplinary experimental research and theoretical issues», στο: C. HAGGIS - C.M. ANTONACCIO (επιμ.), *Classical Archaeology in Context. Theory and Practice in Excavation in the Greek World*, Berlin/Boston, 259-314.

SUMMARY

THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT KYMISSALA (RHODES): 2006-2013

MANOLIS I. STEFANAKIS

The ancient Demos of Kymissaleis is located at the west coast of the central part of Rhodes, in the territory of Atavyros. The intensive archaeological research on the ancient Demos started in 2006, as a combined project of the Department of Mediterranean Studies, University of the Aegean and the 22nd Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, in collaboration with the School of Rural and Surveying Engineering of the National Technical University. The main purpose of the project is to determine and document the geographical extend and the time span of the ancient Demos.

An extensive area of extreme archaeological interest has been exploited through organized walking expeditions, under very difficult conditions due to the thick forest and the mountainous geomorphology, while the acropolis and the necropolis of Kymissala were chosen for further intensive research.

In 2006 the temple of the acropolis and its surrounding area were cleared from vegetation and limited excavation took place within the pronaos and the cella.

Clearance from vegetation was also carried out during the seasons 2006 and 2009 on the west slope of the hill, along with a part of the defensive walls of acropolis.

The systematic excavation during the 2006-2013 expeditions focused in the central necropolis. Chamber tombs, dug into the rock and grave monuments, built by large rectangular blocks, have been investigated in various spots, in order to clarify the spatial extend and the time span of the cemetery. The pottery from the graves investigated, dates the necropolis of Kymissala from the Archaic to Hellenistic times, with partial re-use in Late Antiquity.

The eight-year research has shown that Kymissala constitutes one of the most important and rather extensive archaeological networks in the countryside of Rhodes. It had its own citadel, on the hill of Saint Fokas, which dominates the region and is surrounded by seven sites/settlements. Several cemeteries exist next to these sites, with most important the central necropolis, on the foothills of Kymissala and Saint Fokas.